

Т. Вронська (Київ)

ФЕНОМЕН «ПОСОБНИЦТВА»: ДО ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ СПІВПРАЦІ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ З ОКУПАНТАМИ У ПЕРШІЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

З-поміж широкого кола контрверсійно оцінюваних та дразливих питань історії Другої світової війни залишаються ті, які стосуються різних виявів співпраці цивільного населення з окупаційною владою або дії, що кваліфікувалися тогочасним законодавством як «пособництво». Ці проблеми мають неабияке сучасне звучання, оскільки й дотепер тривають політичні й наукові «баталії» навколо них.

До аналізу різних видів та аспектів пособництва цивільного населення з окупаційною владою вже звертались у своїх працях іноземні та вітчизняні науковці. Натомість проблема кваліфікації цього явища різними інститутами радянської Феміди висвітлювалися поверхово.

Залишаючи поза увагою вже добре відомі нормативно-законодавчі акти, пов'язані з кваліфікацією співпраці радянських громадян з окупаційним режимом і не вдаючись до глибокого, всебічного аналізу законів воєнного часу, дотримання або потурання існуючих правових норм, варто зосередитися на витоках та генезі організаційно-правової складової цієї проблеми на початковому етапі війни, оскільки без цього неможливо зрозуміти логіку наступної карально-репресивної практики радянської Феміди.

Дослідники згаданих проблем, аналізуючи визначальні тенденції формування концептуально-правових засад кримінальної, адміністративної або навіть моральної відповідальності, невідворотно стикаються з категоричністю суджень та радикалізмом карально-репресивних заходів всіх інститутів радянської Феміди, особливо на першому — найбільш важкому етапі Великої Вітчизняної війни, що має зовні прості пояснення. Адже відомо, що війна зумовлює підвищений рівень відповідальності всіх і кожного перед законом, а здійснені у воєнний час злочини, а тим більше співпраця з ворогом (як найтяжчий злочин воєнної доби), розглядаються як скоєні за «обтяжливих обставин» і передбачають максимальне покарання. Проте є й інші причини надто суворих і не завжди вмотивованих кроків карально-репресивної машини.

Принагідно слід підкреслити, що у досліджуваній час, як і раніше, за сталою радянською практикою всі без винятку інститути політико-юридичної системи керувалися у своїй діяльності, здебільшого, не стільки законами, скільки власними відомчими адміністративними правилами. Відтак і окреслення першого «загону» осіб, які визнавалися «пособниками» окупаційної влади, відбулося у документах НКВС — виконавської структури (а не законодавчого конституційного органу), що мала сумну репутацію у своїй безкомпромісній і жорсткій боротьбі з справжніми та уявними «ворогами народу» у міжвоєнний період.

Ще задовго до визволення всієї території України — наприкінці 1941 р. — на початку 1942 рр., коли Червона армія очистила від гітлерівців лише частину районів Тульської, Рязанської, Ростовської, Калінінської та інших областей, з'явилося декілька концептуально важливих відомчих документів, які заклали фундамент всієї наступної роботи каральних органів, визначали розмах наступних репресій.

Першим серед таких документів став, підписаний Л. Берією 12 грудня 1941 р., наказ НКВС СРСР № 001683, «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника», в якому з метою «наведення революційного» порядку окреслювалося досить широке (ще не персоніфіковане) коло осіб, яких планувалося виявити та арештувати за співпрацю з ворогом. Називалися не лише «зрадники і провокатори», які перебували на службі окупаційної влади, а й ті, що «сприяли їй у проведенні антирадянських заходів і переслідуванні партійно-радянського активу та чесних радянських громадян»¹.

На наказ союзного керівництва досить оперативно відреагували українські чекісти. Розташований у с. Мілове Ворошиловградської області наркомат внутрішніх справ УРСР вже через чотири дні — 16 грудня 1941 р. — підготував директиву про підготовку у прифронтових районах чекістських резервів для роботи на визволеній території УРСР*.

Така передбачливість НКВС пояснювалась в першу чергу тим, що завдання, які доводилось виконувати його структурним підрозділам на місцях, були дійсно невідкладними, особливо в умовах прифронтової смуги, де активно продовжували працювати спецслужби противника та насаджена ними агентура. Окрім інших суто специфічних завдань, що знаходились у компетенції органів державної безпеки, директивою НКВС УРСР вже більш конкретизовано, ніж у союзному наказі цього відомства, приписувалося «виявляти і вилучати *всіх осіб* (тут і далі курсив наш. — Авт.), що працювали в адміністративних органах, створених німцями (самоуправління, старости, поліція і т.ін.)..., *ворожих пособників*, що надавали будь-яку допомогу і сприяння окупантам та їх ставленикам у вчинених звірствах та *інших справах фашистського хазяйнування*»².

Примітно, що у директиві республіканського НКВС серед заходів, які планувалося вживати до згаданих категорій осіб, називалися начебто різні, але синонімічні за своєю суттю та змістом заходи: «вилучення» та «арешт». Не маючи суттєвої відмінності за фактом позбавлення волі, останній радикальний захід застосовувався до ворожої агентури та дезертирів, перший — до місцевого цивільного населення.

Широко трактованим могло бути визначення про сприяння цивільного населення у «*всіх справах фашистського хазяйнування*», що у свою чергу створювало підстави для «вилучення» навіть тих людей, які працювали у різних установах окупаційної влади з метою отримання щонайменших матеріальних засобів для підтримання свого життя.

Цим же документом детально виписувалися заходи щодо створення документального підґрунтя (вилучення документів окупаційної влади та «фіксування політичних настроїв серед всіх прошарків населення у зв'язку з відновленням радянської влади») для подальшої оперативної роботи органів державної безпеки у виявленні пособників³.

Навіть побіжне ознайомлення зі змістом наказу НКВС СРСР та директиви НКВС УРСР дозволяє помітити їх декларативний, досить загальний і вкрай радикальний характер, що вірогідно, не в останню чергу, пояснювалося часом їх появи, коли несприятливі події на фронті, жорстока поведінка окупантів в тилу й інші обставини оперативного характеру пояснювали прагнення радянських спецслужб вжити якомога суворіших заходів до широкого кола осіб, які тим або іншим чином були причетні до функціонування окупаційних органів влади та навіть її господарських установ.

* Територіальні органи повинні були формуватися зі співробітників, котрі раніше вже працювали у визволених місцевостях і знали їх специфіку та менталітет мешканців. Заздалегідь сформовані міськвідділи НКВС дислокувалися у прифронтових районах і одразу після визволення того чи іншого міста вже були готові до роботи. А до того вони допомагали місцевим органам держбезпеки у районах свого тимчасового розташування.

Натхненником і активним учасником планування найсуворіших каральних заходів до своїх співвітчизників, що перебували на окупованій території, цілком очікувано став Голова Державного Комітету Оборони СРСР Й. Сталін, який 27 грудня 1941 р. особисто підписав постанову № 1074-сс «Про родини осіб, що співпрацювали з німецькою владою». У документі містилася вказівка «*родини* осіб, що служили в адміністративно-каральних органах німецької влади, а також добровільно відступили разом з фашистськими військами, після проведення слідства, рішенням Особливої наради НКВС СРСР, виселяти у віддалені області Союзу РСР» у порядку, який був встановлений для адміністративно висланих^{4*}.

Вперше з початку Великої Вітчизняної війни, окрім членів родин військово-вослужбовців, під репресії потрапили дружини й діти цивільних осіб і знову було реанімовано сумний досвід 30-х років, коли ні у чому не винні люди відповідали за не вчинені злочини.

Через два місяці після появи перших згаданих документів — 18 лютого 1942 р. — народним комісарам внутрішніх справ УРСР та БРСР, начальникам регіональних та лінійних управлінь НКВС розіслано циркуляр НКВС СРСР, який суттєво доповнював та роз'яснював головні напрямки оперативно-чекістської роботи у визволених районах за тісної співпраці з особливими відділами військових частин. Цей документ персоніфікував поняття «зрадник», «ставленик» та «ворожий пособник»⁵.

З метою більш чіткої та «правильної» організації роботи, вживаючи відповідних заходів, пропонувалося починати діяльність НКВС з «арештів всіх раніше виявлених ставлеників та активних пособників німців». У ході оперативно організованого слідства, спираючись окрім іншого, й на опитування «заявителів та місцевих жителів» приписувалося виявляти та брати на облік конкретні категорії осіб. Перелік останніх і став, власне, першим (!. — *Авт.*) за час війни персоніфікованим «покажчиком» тих, хто згодом цілком справедливо був покараний за злочини, а також потрапив до кола осіб, яким радянська влада відмовила у своїй довірі лише за те, що вони «перебували на окупованій території».

Звичайно першими у цьому переліку згадувалися ті, хто, повинен був за найвищим рівнем суворості, відповісти за свою злочинну діяльність під час окупації (учасники каральних акцій і катувань мирного населення, провокатори та ін.). На хвилі радикальних настроїв до цього переліку потрапили й ті, хто не завинив перед радянською владою та її громадянами, але підлягав негайним репресіям, у гіршому випадку, чи взяттю на спеціальний оперативний облік в якості підозрілих та небезпечних категорій осіб — у кращому випадку.

Отже до першого персоніфікованого переліку осіб, до яких була прикута увага органів державної безпеки, увійшли: а) особовий склад розвідувальних, контррозвідувальних, поліцейських і адміністративних німецьких органів, що діяли на тимчасово окупованій противником території; б) власники і мешканці будинків, де розташовувались згадані вище органи і їх офіційні співробітники а також *обслуговуючий їх персонал*; в) агентура німецької військової розвідки,

* 18 червня 1942 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія, посилаючись на те, що за чинним радянським законодавством члени родин цивільних осіб, які служили у каральних органах і добровільно відійшли разом з гітлерівцями, до кримінальної відповідальності не притягаються, запропонував ухвалити спеціальну постанову ДКО СРСР, якою санкціонувати арешт та заслання на 5 років членів сімей (військовослужбовців і цивільних), засуджених до вищої міри покарання. Трохи пізніше — 13 вересня 1942 р. — спеціальною вказівкою головного військового прокурора і начальника головного управління військових трибуналів роз'яснювалося, що репресіям підлягають повнолітні члени сімей осіб (військовослужбовців і цивільних), засуджених (включно з засудженими заочно) до вищої міри покарання. Родини осіб, засуджених по позбавлення волі, репресуванню не підлягали.

гестапо і таємної польової поліції, яка працювала у даному місті-районі або [була] перекинута раніше німцями до радянського тилу: резиденти, диверсанти, терористи, зв'язкові, утримувачі явочних квартир, провідники та переправщики; г) члени магістратів, місцевих управлінь, старости, службовці поліції та адміністративних німецьких органів; д) зрадники батьківщини, запроданці, провокатори і німецькі пособники, які надавали сприяння окупантам у проведенні різноманітних заходів (виявлення комуністів, партизанів, військовослужбовців Червоної армії, збиранні фуражу, худоби, одягу та ін.); е) учасники контрреволюційних, білогвардійських, націоналістичних організацій, створених німцями; ж) учасники створених німцями формувань, які використовувались для охорони населеного пункту, виконання каральних і реквізичійних функцій, з виявлення та затримання партизанів і військовослужбовців Червоної армії, які втекли з полону і вийшли з оточення, а також бандитських нальотів у радянському тилу; з) утримувачі радіостанцій, продовольства та боєприпасів, які були залишені німцями у радянському тилу для їх агентури; и) *члени і кандидати ВКП(б), які пройшли реєстрацію у німців; к) жінки, які вийшли заміж за офіцерів, солдатів і чиновників німецької армії; л) утримувачі кубел та будинків розпусти; м) всі без виключення особи, які працювали у створених німцями закладах та підприємствах, незалежно від роду обов'язків (окрім насильно мобілізованого контингенту), а також осіб, які добровільно надавали послуги, який би характер ці послуги не мали; н) особи, які добровільно пішли з німцями, та їх родичі, що залишилися на визволеній території».*

Певний подив викликає послідовність наведеного переліку, оскільки навряд чи мешканці будинків, де розташовувалися німецькі спецслужби, так само як і обслуговуючий їх персонал, міг становити таку ж небезпеку як, приміром, диверсанти, терористи та інші категорії осіб, що згадувалися пізніше. Логіка побудови, чи швидше її відсутність, вказувала на те, що ця стратифікація «небезпечних осіб» здійснювалася нашвидкуруч.

Усі особи, перераховані у пунктах «а», «б», «г», «д», «е», «ж», «з», «к», «л» циркуляру НКВС СРСР *підлягали негайному арешту*. Натомість дрібних службовців, створених німцями закладів та організацій (кочегарів, прибиральниць, сторожів, рядових канцелярських службовців) приписував арештовувати лише за умови наявності на них матеріалів про зрадницьку діяльність.

Окрема увагу приділялася членам та кандидатам ВКП(б) і комсомольцям, які зареєструвалися в окупаційних органах. Їх наказувалося в обов'язковому порядку допитати, з'ясувавши, «чому він залишився у німців, що спонукало його піти на реєстрацію, про що німці розпитували, кого він видав, чи пропонували йому німці співпрацювати з ними у тій чи іншій формі». При викритті допитуваного у співпраці з німцями приписувалося цю особу арештувати і вести слідство до з'ясування всіх обставин справи.

З такою ж пильністю приписувалося поставитися і до «служителів культу». Проте стосовно них наказувалося діяти обережно та помірковано і без «узгодження з 3-м Управлінням НКВС СРСР» не вживати *рішучих заходів*^б.

Про серйозність намірів радянських спецслужб стосовно згаданих категорій осіб свідчать окремі пункти спеціально встановленої форми звітності, яку необхідно було щодакно готувати регіональним підрозділам держбезпеки і подавати до НКВС СРСР. Там серед іншого необхідно було ретельно схарактеризувати контингенти та «соціальне обличчя» місцевого населення, запроданців та пособників німців, які брали участь у створенні різного роду закладів і організацій та заходах окупантів, роль у них місцевих комуністів та комсомольців. Окремо у пункті 3 («Наслідки оперативного-чекістської роботи») вимагалось подати наступні дані про: «а) кількість арештованих; розкритих агентів німецьких спецслужб, осіб, підозрюваних у шпигунстві, службовців

адміністративних закладів (старост, бургомістрів, членів управ тощо); запродавців та зрадників батьківщини, *іншого антирадянського елементу*, дезертирів, мародерів, *членів родин зрадників батьківщини*. Не залишалися поза полем зору і ті, хто разом з німцями залишив населенні пункти. Вони ставилися на особливий облік і включалися до розшукових списків⁷.

Уважний аналіз фрагментів лютневого циркуляру НКВС СРСР дозволяє помітити низку невідповідностей між переліком осіб, які підлягали негайному арешту з певною класифікацією у звітності. Так, *жінки, які вийшли заміж за офіцерів, солдатів і чиновників німецької армії підлягали арешту*, проте вони не були представлені у звітності окремим рядком. Незрозумілим виглядає і наказ арештовувати *мешканців будинку*, де розташовувались німецькі спецслужби та адміністративні органи, а також *обслуговуючий їх персонал*. Під якою категорією представлені згадані особи у звітності?

Циркуляром НКВС СРСР приписувалося лише брати на облік родичів тих, хто утік разом з німцями. Проте ця категорія — *«члени сімей зрадників батьківщини»* — представлена у звітності серед арештованих на визволеній території, вірогідно, у зв'язку з приписом, зробленим Й. Сталіним 27 грудня 1941 р. у згаданій вище постанові ДКО СРСР.

Отже, оперативно підготовлений документ містив чимало неузгодженостей та подвійних тлумачень, які за умов існування лише на папері могли б не коментуватися ретельно. Проте, на жаль, за цими рядками і визначеннями стояли люди, доля яких згодом була знівечена та скалічена. Багато хто з них, потрапивши під розпливчате визначення «інший антирадянський елемент», не знали, коли вдарить фатальний дзвін у їх житті.

На час появи згаданих документів, доленосних для великої кількості громадян, більша частина території УРСР була окупована і здавалося б, що її громадянам вдалося уникнути перших, найбільш радикальних заходів карально-репресивного апарату. Вже пізніше з'явилася низка інших законодавчо-нормативних актів та відомчих приписів, що регламентували поведінку радянської Феміди та її служителів. Проте саме згадані грудневі 1941 р. та лютий 1942 р. циркуляри наркомату внутрішніх справ заклали підґрунтя для всіх наступних документів і практичних дій з репресування громадян, що опинилися на зайнятій ворогом території і в той або інших спосіб, вимушено чи свідомо працювали в установах та закладах окупаційної влади.

Термін «співпраця» трактувався радянською Фемідою досить широко. «Службою німецько-фашистським загарбникам» вважалася не лише безпосередня ініціативна робота в адміністративних органах окупантів, а й дуже широка палітра інших видів діяльності пересічних громадян на всіх посадах й робочих місцях установ і закладів, що функціонували на захопленій території.

Мотивація таких кроків, спрямованих на співпрацю з окупаційною владою у різних формах, була не для всіх однаковою. Осіб, які співпрацювали з німцями, варто поділити на кілька груп. До однієї з них можна зарахувати громадян, які цілком свідомо, за своїми переконаннями перейшли в табір ворога з метою реалізувати свої політичні погляди, помститися режиму, що свого часу покарав їх, позбавив майна, пільг та соціального статусу і т. ін. До іншої групи належать кримінальні, люмпенізовані елементи, яким через відсутність будь-яких переконань було байдуже, кому служити, аби від кого отримувати платню. Ще одну групу громадян з числа цивільного населення складали ті, хто за об'єктивних обставин (таких як нестатки, голод, відсутність житла, та й, зрештою, багатьох інших, спричинених війною, факторів), змушені були проти свого бажання йти на «змову з совістю». Були і такі, хто співпрацював з окупантами за завданням НКВС, розвідувальних армійських органів,

підпільників, партизанських загонів. Але останні, звичайно, не повинні були потрапляти до поля зору відповідних служб (хоча відомо багато випадків, коли прикрі «помилки» траплялися).

Цивільним населенням, яке на окупованій території вимушено (чи свідомо) пішло на співпрацю з ворогом, займалися, як вже зазначалося вище, територіальні органи НКВС. Для контррозвідальної роботи територіальних органів у визволених від німецько-фашистських загарбників областях СРСР у складі 1-го відділу 2-го управління НКВС було створено спеціальне відділення. У випадках, коли виявлення означених категорій громадян відбувалося вже в перші дні після визволення, ця діяльність якийсь час (в умовах прифронтової смуги) знаходилась у спільній компетенції Особливих відділів військової контррозвідки (згодом — з 14 квітня 1943 р. «СМЕРШ») і територіальних органів НКВС. На допомогу їм виділялася і певна кількість військ НКВС з використанням дислокованих у прифронтовій зоні окремих підрозділів оперативних військ та винищувальних батальйонів цього ж підпорядкування, а також їх «помічники» — агенти та інформатори, які залишалися в тилу ворога, партизани і «чесні радянські громадяни». Виявлення, слідство та арешт осіб, причетних до «антирадянської роботи» на окупованій території, наказувалося здійснити у стислі терміни⁸.

Для полегшення роботи згаданих підрозділів радянських спецслужб у квітні 1942 р. НКВС став здійснювати цілеспрямовані заходи по створенню спеціальних централізованих облікових картотек на осіб, згаданих у наведеному вище переліку, що дозволило у подальшому активізувати та полегшити оперативно-розшукову роботу.

За збігом обставин (а може й ні) в один день, 15 травня 1942 р., з'явилися два важливих документи, кожен з яких, з одного боку, констатував недоліки у слідчій роботі та кваліфікації співпраці з окупантами, з іншого — вимагав активізації діяльності всіх ланок радянської Феміди у розшуку та покаранні осіб, вже наперед визнаних винними.

Наказ НКВС СРСР від 15 травня 1942 р. звертав увагу на наявність недоліків та порушення кримінально-процесуальних норм і визначав заходи з їх усунення⁹, що було досить дивним для цієї інституції, оскільки вона зазвичай порушувала «протокол» ведення слідства та ігнорувала наглядову функцію прокуратури у цій справі. Окрім іншого, наголошувалося на неналежній ретельності збирання доказів та допитів свідків, що дозволяло залишити на свободі інших, причетних до «злочинної мережі», осіб¹⁰. Очевидно такі акценти продиктовані не бажанням максимально дотримуватися букви і духу закону, а прагненням не випустити з поля зору всіх, хто найменшою мірою міг бути причетним до співпраці з окупантами.

Другий документ, що з'явився 15 травня 1942 р., — наказ прокурора СРСР № 46 сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом», нарешті виразно й рельєфно втрутився у процедуру кваліфікації, слідства та «судочинства» стосовно осіб, які іменувалися пособниками та інших.

Поява згаданого документу була зумовлена тим, що існуючі до цього часу відповідні документи ДКО, адміністративних органів, військових судових інституцій по-різному тлумачили і відповідно виносили вироки у деяких конкретних справах. Поряд із задекларованим на папері бажанням встановити справедливість, «усунути недоліки», зокрема й надмірну категоричність та жорсткість в оцінках при визначенні рівня важкості вчиненого злочину, прокурор СРСР дав указівку застосовувати до певних категорій осіб (ст. 58.1 «а» Кримінального кодексу РРФСР — «зрада батьківщини») більш суворе покарання — розстріл.

Отже, наказ прокурора СРСР, з одного боку, передбачав більш жорстоке покарання для тих, хто був визнаний дійсним зрадником або дезертиром, з іншого (принаймні на папері) — намагався встановити справедливість у ставленні стосовно тих, до кого було вжито надміру суворих заходів. Преамбула цього документу виглядала назовні досить лояльною і проголошувала більш гуманістичні наміри, ніж це було в наведеному вище переліку та визначенні конкретних діянь, за якими передбачалось аж надто суворе (навіть з урахуванням реалій доби) покарання.

Отже, засудженню за ст. 58.1 «а» підлягали: «радянські громадяни, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації по збиранню продовольства, фуражу та речей для потреб німецької армії, по відбудові промислових і комунальних підприємств..., шпигуни, провокатори, донощики, які були викриті за видачу партизанів, комуністів, комсомольців, радянських працівників та їх родин; ті, хто брав участь у розвідці і бойових діях проти партизанських загонів і частин Червоної Армії; ті, хто брав участь у роботі каральних німецьких органів»¹¹.

Цей же наказ прокурора СРСР передбачав не притягати до кримінальної відповідальності радянських громадян, котрі працювали на адміністративних посадах у тому випадку, коли слідством буде встановлено, що вони надавали допомогу партизанам, підпільникам і частинам Червоної армії, або саботували вимоги німецької влади, допомагали населенню у приховуванні продовольчих запасів та майна, або іншими засобами сприяли боротьбі проти німецько-фашистських окупантів. Робітники і службовці, які займалися своєю фаховою роботою (лікарі, вчителі і т. ін.) за окупантів, також не згадувалися в останньому переліку. І, продовжуючи лояльну спрямованість преамбули, на завершення рекомендувалося «... не допускати огульного притягнення радянських громадян за підозрою у сприянні ворогу»¹².

Без будь-яких пояснень з останнього переліку осіб, які не підлягали арешту, «випали» деякі категорії, згадані у персоніфікованому переліку циркуляру НКВС СРСР від 18 лютого 1942 р. Не згадувалися жінки, які вийшли заміж за німецьких офіцерів, утримувачі та мешканці будинків, де розташовувалися німецькі спецслужби, радіостанції та будинки розпусти та інші.

Натомість наказ прокурора СРСР, як і інші попередні документи, ігнорував поняття презумпції невинності, вимагаючи від людей доводити свою лояльність шляхом наведення фактів та прикладів того, що вони змушено, під тиском обставин працювали в окупаційних (в тому числі і господарських органах), а також надавали допомогу партизанам чи підпільникам. Ці аргументи за наявності свідків мали б звільнити їх від кримінальної відповідальності*.

Майже рік визволені райони країни (здебільшого Російської Федерації. — *Авт.*) органи НКВС «очищували» від зазначених категорій цивільного населення, керуючись наведеними вище відомчими директивами. Багатьох людей, котрі не завинили перед Батьківщиною, а вимушено пішли працювати в установи та організації окупаційної влади, якщо не арештовували, то ставили на оперативний облік і включали до згаданих картотек. Тих, хто не з власної волі (іноді під дулом автомата, або ж перед загрозою голодної смерті) займалися збиранням фуражу, продовольства та інших речей для окупаційної влади, притягали до кримінальної відповідальності нарівні з тими, хто дійсно вчинив злочини проти свого народу, активно та свідомо сприяв утвердженню «нового порядку» в Україні.

* Задля справедливості треба підкреслити, що такий алгоритм дій радянських спецслужб вже наприкінці 1944 р. був дещо змінений. Відомчі інструкції вже не вимагали так ретельно присікуватися до цивільних громадян, які, перебуваючи на окупованій території, працювали в різноманітних установах та закладах окупаційної влади.

Пізніше, 19 квітня 1943 р., Президія Верховної Ради СРСР ухвалила один з найбільш значущих для подальшого процесу кваліфікації «пособництва» Указ «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і їх пособників*¹³», згідно з яким зазначені категорії осіб чекала вища міра покарання у вигляді повішення. Вперше за роки війни було вирішено застосовувати саме таку міру покарання, маючи на меті посилити «виховний» і залякуючий вплив таких форм страти. Трохи згодом дозволили паралельно застосовувати і розстріл.

По «свіжих слідах» квітневого Указу у деяких районах УРСР, визволених від гітлерівців відбулися показові відкриті судові процеси з привселюдним виконання вироку над цивільними громадянами, визнаними винними у каральних акціях, вбивствах та катуваннях мирних громадян.

Вже восени 1943 р. і навесні 1944 р. була ухвалена низка відомчих постанов та роз'яснень Верховного Суду і Прокурора СРСР, які стосувалися кваліфікацій різних форм співпраці цивільного населення з окупаційною владою. Робилися спроби (хоч не завжди вдалі) розмежувати різні вияви «пособництва». 16 серпня 1944 р. Пленум Верховного Суду СРСР запропонував свій варіант кваліфікації діяльності членів ОУН, який ліг в основу відповідного розпорядження РНК СРСР¹⁴, а 30 серпня 1944 р. спільний циркуляр НКДБ і Прокурора СРСР пояснив служителям Феміди, як треба кваліфікувати діяльність вояків дивізії СС «Галичина» — громадян СРСР¹⁵.

Кожен зі згаданих та багато інших документів вищих органів влади та управління радянської держави, як і велика кількість відомчих наказів та циркулярів, суттєво впливали на кваліфікацію дій радянських громадян, названих тоді «пособництвом». Всі ці документи вимагають ретельного і глибокого спеціального аналізу, оскільки вони стали у досліджуваній період визначальними і доленосними для великої кількості людей. Обмежений обсяг статті не дозволяє цього зробити у повному обсязі.

Проте видається цілком очевидним, що саме відомчі документи — накази та циркуляри НКВС, проаналізовані вище, заклали персоніфіковане підґрунтя для визначення широкого кола «пособників».

У досліджуваній період почастішало вживання звичних для 30-х років, термінів «ворог народу», «зрадник», з'явилися й інші — «запроданець», «поплічник», «посіпака», «пособник», наповнені новим змістом і забарвленням, але всі однаково зловісні й небезпечні, оскільки тягли за собою людський осуд, ганьбу й невідворотне покарання.

Очевидне й те, що не всі ці визначення правомірно застосовувалися до людей, які працювали в окупаційних установах, на заводах і фабриках, відкритих гітлерівцями, та інших громадян. Втім, з наведених вище відомчих документів випливало, що «пособниками» можна було затаврувати досить широке коло людей.

У ст. 20 загальної частини Кримінального кодексу УРСР (1927 р.), чинного у роки Другої світової війни, давалося чітке визначення, за яким «*пособниками* вважаються особи, що сприяли виконанню злочину порадами, вказівками, ліквідації перешкод та іншими способами, а також переховуванню злочинця

* Поплічники з місцевого населення, які надавали всіляке сприяння окупаційній владі у здійсненні розправ та насильств над цивільним населенням і військовополоненими, засуджувались до заслання на каторжні роботи на термін від 15 до 20 років. Розгляд справ в зазначених злочинах покладався на військово-польові суди, що створювалися у діючій армії. Вироки після їх винесення виконувались негайно. 8 вересня 1943 р. Верховна Рада СРСР дозволила розглядати такі справи і військовим трибуналам.

або слідів злочину¹⁶. Цікаво, що кримінальна відповідальність за пособництво передбачалася в окремих випадках у контексті інших злочинів. І лише Указом Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. був виділений новий самостійний («дробний») склад злочину — спеціальний вид зради батьківщини — «пособництво з боку зрадників, громадян СРСР, німецьким убивцям і насильникам»¹⁷.

«Стратити не можна помилювати». Ця відома граматична вправа, де кома визначала долю людини, стисло по формі і змісту передає концептуальну ідеологію перших кроків у визначенні рівня кримінальної, чи адміністративної відповідальності осіб, що співпрацювали з окупаційним режимом у роки Великої Вітчизняної війни, або за тих чи інших обставин просто жили та працювали у містах та селах, захоплених гітлерівцями.

Нормативні акти, які лежали в основі діяльності органів правосуддя у досліджуваній період були вже й так досить репресивними і в міжнародно-правовому відношенні фактично суперечили елементарним нормам й принципам демократії. Але це ще було не найгіршим. Навіть існуючі, далекі від досконалості норми систематично й брутально ігнорувалися, що перетворювало діяльність каральної системи у відверте свавілля.

За вкоріненою в СРСР практикою презумпція невинності була майже пустим звуком для радянської Феміди. Звинувачувальний нахил, ігнорування прав людини були нормою для суспільства. Крайня заідеологізованість передвоєнного радянського законодавства не могла не позначитись на всій системі судочинства воєнної доби в цілому та діяльності карально-репресивного апарату зокрема. Політична оцінка злочину передувала з'ясуванню всіх обставин справи і відповідним чином впливала на розмір вироку.

Під час війни домінуючими були не правові принципи, а принципи доцільності, логіка яких звичайно, в першу чергу, обґрунтовувалася війною, конкретними обставинами, а також пануючою ідеологією. Більшість людей, які навіть вимушено (а не свідомо) залишились на окупованій території, апіорі визнавалися якщо не злочинцями, то такими, що втратили довіру влади та суспільства. Їх цькували не лише під час війни, а й після неї...

¹ Органы государственной безопасности ССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. — Том второй. — Книга 2. Начало. 1 сентября — 31 декабря 1941 года. — М., 2000. — С. 413, 414.

² Державний архів Служби безпеки України (*дали* — ДА СБУ). — Ф. 16, оп. 1, спр. 2, арк. 6–12.

³ Там само. — Арк. 8–11.

⁴ Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «СМЕРШ». 1939-март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. — М., 2006. — С. 324.

⁵ ДА СБУ. — Ф. 16, оп. 35, спр. 2, арк. 104–108 зв.

⁶ Там само. — Арк. 105, 106.

⁷ Там само. — Арк. 108, 108 зв.

⁸ Органы государственной безопасности ССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. — Том второй. — Книга 2. Начало. 1 сентября — 31 декабря 1941 года. — С. 413–414.

⁹ Органы государственной безопасности ССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. — Том третий. Книга 1. Крушение «блицкрига». 1 января–30 июня 1942 года. — М., 2003. — С. 449–451.

¹⁰ Там само. — С. 451.

-
- ¹¹ Хрестоматія з історії держави і права України. У двох томах. — Том 2. — К., 1997. — С. 482.
- ¹² Там само. — С.483.
- ¹³ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — К., 1997. — С. 145–147.
- ¹⁴ Державний архів Російської Федерації (*дали* — ДАРФ). — Ф. 9474, оп. 10, спр. 55, арк. 147–148.
- ¹⁵ Там само. — Ф. 8131, оп. 37, спр. 1897, арк. 115–116.
- ¹⁶ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основне законодательные акты). — М., 1957. — С. 85.
- ¹⁷ Советское право в период Великой Отечественной войны. В двух частях. — Часть II. Уголовное право. — М., 1948. — С. 136.